

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2

ЗЕМЛЯНКОВЕ БУДІВНИЦТВО ДОБИ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ У НИЖНЬОМУ ПОБУЖЖІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Денис Бондаренко

Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України
Україна, 57540, Миколаївська обл., Очаківський р-н., с. Парутине, вул. Ольвійська, 47
e-mail: bondarenkod1987@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6703-6196>

Землянкове будівництво, нехарактерне для грецького світу, знайшло широке поширення на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Найбільш широко застосовувалися заглиблені споруди у заселеному еллінами регіоні Нижнього Побужжя. Такий прийом будівництва житлових, господарських і виробничих комплексів є феноменом античної архітектурної традиції, історія вивчення якого нараховує вже більше століття.

Дана стаття присвячена історіографічному огляду вивчення землянкового будівництва у Нижньому Побужжі доби архаїки та висвітленню основних досягнень археологічної науки у цій сфері. Окрема увага приділена дискусії щодо етнічної інтерпретації заглиблених структур. Пропонується періодизація історії вивчення землянок і напівземлянок регіону.

Ключові слова: землянка, архаїка, Нижнє Побужжя, Борисфен, Ольвія

З часів своєї появи у Північному Причорномор'ї, елліни принесли з собою певні поняття й уявлення про міські структури, категорії та типи споруд, що існували у них на Батьківщині.

Однак початковий етап грецької колонізації Північного Причорномор'я та, зокрема, Нижнього Побужжя, охарактеризувався феноменом землянкового будівництва, не властивим для античної архітектурної традиції метрополії. Лише після доволі тривалого періоду в регіоні починається зведення типових для метрополії наземних багатокамерних будинків.

Історія наукового вивчення землянок і напівземлянок Нижнього Побужжя нараховує вже понад століття. Майже всі антикознавці, що займалися проблемами колонізації регіону, так чи інакше торкалися теми заглибленого будівництва.

Значний спектр думок, часто протилежних, свідчить про необхідність створення узагальнюючого дослідження, в якому була б розглянута історія вивчення землянкових структур, починаючи з моменту археологічної фіксації перших споруд даного типу і закінчуючи су-

часним станом розробки проблеми. Не дивлячись на те, що окремі аспекти історії вивчення землянок і напівземлянок Нижнього Побужжя містяться у деяких роботах присвячених еллінській архітектурі регіону, окреме дослідження, що стосується саме цієї сфери античного будівництва, проводиться вперше.

Метою статті є критичний огляд основних положень вивчення заглибленого будівництва Нижнього Побужжя за всю історію археологічного дослідження регіону для розуміння стану розробки проблеми.

Мета сформулювала завдання дослідження: виявити та проаналізувати відомості про землянкове будівництво Нижнього Побужжя архаїчної доби, що містяться у вітчизняних і закордонних виданнях.

Сьогодні цей значний за обсягом пласт робіт можна поділити на три етапи:

I етап (поч. ХХ ст. – 1940-ві рр.) – початковий етап професійного підходу до дослідження заглиблених споруд, археологічна фіксація перших комплексів;

II етап (кін. 1940-х – поч. 1980-х рр.) – час поглибленого вивчення землянок і напівзем-

лянок, пов'язаний з їхнім масовим розкриттям на археологічних пам'ятках Нижнього Побужжя;

III етап (1980-ті рр. – сьогодні) – період поглиблених узагальнюючих праць у межах окремих регіонів і пам'яток, гострих дискусій щодо різних аспектів землянкового будівництва, передовсім, його етнічної інтерпретації, спроби пояснення феномену заглибленого будівництва, продовження накопичення джерельної бази.

Історія вивчення землянкових споруд Нижнього Побужжя, як і всього Північного Причорномор'я, бере свій початок у Борисфені (сучасний о. Березань). Вперше ями з однаковими розмірами зверху та знизу і спусками у вигляді материкових сходів виділив Е.Р. фон Штерн у 1906 р., однак помилково інтерпретував їх, як погребі або комори [60] і, лише у 1908 р. вони були ототожені з тимчасовими житлами перших грецьких колоністів [61, с. 87]. Не витримало випробування часом і запропоноване автором розкопок датування переходу до наземного будівництва Борисфену першою половиною VI ст. до н.е. [59, с. 47-49]. Подальші дослідження Е.Р. фон Штерна та його учня М.Ф. Болтенка дозволили розкрити низку землянкових комплексів. Однак загальний рівень знань про місцеву античну архітектуру не дозволяв вивчення відкритих споруд на належному методичному рівні.

Вірогідно дві напівземлянки прямокутної форми другої половини VI ст. до н.е. були відкриті Б.Ф. Фармаковським під будівельними залишками міських воріт Ольвії у 1907 р., однак правильно інтерпретовані вони не були [54, с. 4, 6].

Новий імпульс розвитку історико-архітектурного напряму був поданий В.Д. Блаватським, який уперше узагальнив основні накопичені дані у короткому нарисі історії архітектури античних міст Північного Причорномор'я. Це був принциповий зсув у підході й оцінці проблеми, новизна якого визначалася цілісністю та комплексністю [2]. Однак, вірогідно, через обмеженість джерельної бази, про землянкові споруди дослідник не згадує, зосереджуючи свою увагу на урбаністичній архітектурі та поховальних спорудах.

У першій половині XX ст. побутувала думка, що разом з першими колоністами у Північне Причорномор'я прибули й будівельники, а їхня висока майстерність і здавна складені у метрополії архітектурні традиції цілком були перенесені у колонії Північного Понту вже у добу архаїки [21, с. 188]. Щоправда, О.І. Леві та

О.М. Карасєв коротко оговорюються, що поряд з багатокамерними наземними будинками на ранньому етапі колонізації регіону, існували і заглиблені житла, наводячи приклади з розкопок Березані та Широкої Балки [36, с. 216].

З кінця 1940-х рр. кількість досліджених комплексів значно зростає. Поряд з відкриттям землянкових споруд на о. Березані (М.Ф. Болтенко, В.В. Лапін, К.С. Горбунова, Л.В. Копейкіна й ін.), заглиблені споруди починають виділяти в Ольвії (Л.М. Славін, О.М. Карасєв, С.Д. Крижицький, Г.С. Русяєва, Ю.І. Козуб та ін.) та на хорі (М.Ф. Болтенко, С.І. Капошина, В.М. Отрешко, В.В. Рубан, Г.С. Русяєва й ін.).

Протягом другого етапу суттєво збільшуються матеріали з землянкового будівництва Борисфену – заглиблені споруди масово розкриваються у східній і північно-західній частинах острова, однак більшість цих комплексів так і залишилися неопублікованими.

Одну з перших спроб класифікації заглиблених споруд за формою їх плану в 1966 р. здійснив у своєму монографічному дослідженні, присвяченому грецькій колонізації Північного Причорномор'я В.В. Лапін. При цьому, він вважав круглі (овальні) споруди більш давніми, ніж прямокутні [35, с. 155]. Ця думка пізніше була визнана недостатньо обґрунтованою – обидва планувальні типи співіснували паралельно до початку етапу наземного будівництва [43, с. 84].

Коротко планування землянкових жител о. Березані й особливості їх інтер'єру описала і ленінградська дослідниця К.С. Горбунова [15, с. 15-16].

Певну увагу землянковому періоду Березані приділила і дослідниця північно-західної ділянки острова Л.В. Копейкіна. Вона коротко описала основні характеристики жител і віднесла функціонування більшості з них до першої половини VI ст. до н.е. При цьому, вона вважала, що у другій половині VI ст. до н.е. у Нижньому Побужжі формується єдиний стандартизований тип заглибленого житла [25].

В Ольвії напівземлянки почали фіксуватися у 1940-х рр. у районі Зевсова кургану та ділянки «АГД» [49, с. 279-280], у 1949-1951 рр. – на ділянці «Е» [48, с. 99], а згодом були відкриті майже на всій території Верхнього міста, де розкопки доводилися до материка [28, с. 59].

В.В. Лапін помилково вважав, що Ольвія, як і всі поселення Нижнього Побужжя на ранньому етапі грецької колонізації регіону, представляли собою села, що склалися із заглиблених у землю житлових і господарських ком-

плексів [35, с. 167].

Н.О. Лейпунською було встановлено, що землянкове будівництво на території Верхнього міста почалося з середини VI ст. до н.е. та поширювалося по всій території городища [37, с. 107].

Л.М. Славін, при фіксації вже перших жителів землянкового характеру, вважав, що вони слугували тимчасовим притулком родин переселенців на перший час після прибуття в Ольвію [48, с. 99].

У 1978 р. побачила світ спільна робота С.Д. Крижицького та Г.С. Русяєвої, присвячена самим раннім житлам Ольвії, в якій вперше комплексно були розглянуті 31 землянкова будівля ділянки «АГД» і детально охарактеризовані найбільш цікаві та добре збережені об'єкти. У залежності від існування наземних стін автори поділяють споруди на землянки та напівземлянки, при цьому оговорюються, що на самому ранньому етапі переважали будівлі, заглиблені у ґрунт на всю висоту несучих стін. Дослідниками пропонується схематичний план поширення заглиблених структур у місті на різних етапах архаїчного періоду, висловлюється теза про регламентацію землянкової забудови вздовж Головної повздовжньої вулиці Верхнього міста, проводяться уточнення хронології комплексів. Окрема увага приділяється господарським спорудам, необхідним для існування домогосподарства. Відмічається, що на дослідженій ділянці переважали прямокутні у плані напівземлянки, у хронологічному відношенні планувальні типи не відокремлюються один від одного. Окрім того, у статті здійснюється спроба підрахунку площі міста, приблизної кількості потенційно розташованих на ній комплексів і чисельності населення. Виникнення землянкового будівництва пояснюються результатом дії виробничо-економічного та фізико-географічного факторів. Землянкова забудова другої половини VI ст. до н.е. здійснювалася з урахуванням наявності Головної вулиці, що приводить дослідників до тези про існування у цей час відповідної міської магістратури – астиномів [33].

У 1979 р. Ю.І. Козуб були узагальнені землянкові комплекси передмістя Ольвії. Дослідниця приділила значну увагу планувальним типам, конструкціям та елементам інтер'єру землянкових жител, однією з перших почала виділяти житлово-господарські комплекси серед масиву досліджених споруд. Також були розроблені не зовсім аргументовані критерії поділу жителів на землянки та напівземлянки і зроблена спроба підрахунку тривалості існу-

вання окремих будівель. Дослідниця відзначала високу якість робіт давніх будівельників і справедливо наголошувала на грецькому характері всього комплексу передмістя [24].

Дві останні праці стали справжнім проривом у галузі вивчення землянкового будівництва Ольвії.

Заглиблені структури архаїчної доби на території хори вперше зафіксовані Б.М. Рабічкіним на поселенні Широка Балка у 1948 р. [44]. Пізніше землянки та напівземлянки були виявлені при дослідженнях Вікторівки-I (М.Ф. Болтенко, С.І. Капошина), Великої Чорноморки-II і Каборги-I (В.М. Отрешко), Малої Чорноморки-II (Г.С. Русяєва), Лупарево-II (Ю.О. Виноградов, К.К. Марченко) тощо.

Характерною особливістю другого етапу дослідження заглиблених структур стало виділення деякими дослідниками на матеріалах Нижнього Побужжя так званих «ям-жителів» – круглих невеликих за площею сильно заглиблених споруд.

Вперше на території хори вони були зафіксовані М.С. Синициним на поселенні Варварівка-I у 1938 р., щоправда відносилися ці споруди вже до елліністичної доби [47].

Пізніше ями-житла були відкриті на Березанському поселенні. О.А. Артамонова та М.Ф. Болтенко помилково вважали їх залишками землянок місцевого аборигенного населення, яке мешкало у них до появи греків і датували споруди VII ст. до н.е. «Греки переселялися не на порожні місця, а в заселені пункти і ...заселяли ці ями» – стверджують автори [1, с. 54; 3, с. 32]. Варварам вони приписали й ями-житла елліністичного часу на Петухівському та Варварівському поселеннях [62].

Схожа конструкція архаїчної доби, що складалася з двох різночасових грушоподібних ям, з'єднаних між собою вирубаним у матеріку склепінням, була відкрита в Ольвії на ділянці «А» Л.М. Славіним. Одну з ям він інтерпретував як погреб, іншу – як сміттєву [48, с. 103].

М.С. Синицин у 1959 р. одним з перших використав дані етнографії для порівняння ям-жителів Варварівського поселення з житлами народів тогочасного Сходу [47, с. 117-120].

У 1956 р. С.І. Капошина повністю спростувала житловий характер ями, розкопаної М.Ф. Болтенко на о. Березань [22, с. 234].

Розвинув цю думку В.В. Лапін: «тип ями-житла настільки примітивний, що про належність його грекам не може бути й мови. Про це свідчать, перш за все, її розміри, які не дозволяли навіть лягти в ній, вогнище розташову-

валося таким чином, що для входу-виходу його необхідно потрібно було гасити». Хоча далі він пропонує інтерпретувати ями-житла з вогнищами, як тимчасові притулки для пастухів та рибалок [35, с. 157].

У подальшому дослідження Л.В. Копейкіної на «Північно-західному» розкопу о. Березань дозволили виявити ще три такі споруди датовані першою половиною VI ст. до н.е., тобто часом, коли грецьке поселення на острові вже існувало. Таким чином, на думку дослідниці, ямами-житлами могли користуватися однаково і представники місцевого населення і греки протягом кінця VII – першої половини VI ст. до н.е. [25, с. 74-75].

В.М. Отрешко та С.М. Мазараті у своїй публікації землянок і напівземлянок Борисфену, справедливо відкидають існування ям-жител, спираючись на їх розміри, відповідні розмірам господарських ям, а також фіксацію у деяких з них обвалених горловин. Допускаючи свою неправоту, дослідники схильні бачити у таких ямах господарські землянки [43, с. 85].

Остаточо житлова функція таких ям була спростована у 1989 р. у колективній монографії С.Д. Крижицького, С.Б. Буйських, А.В. Буракова та В.М. Отрешка. Зупиняючись на цьому питанні, вони стверджують, що ями, які у великій кількості зустрічаються на поселеннях Нижнього Побужжя у тому числі і зі слідами обпалення або залишками вогнищ у житлових цілях, навряд чи могли використовуватися з огляду на відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов – близькості джерела вогню, малої кількості корисної площі для спальних місць тощо. Немає підстав припускати і можливість їхнього використання у культових цілях. Вірогідно, це були зернові ями, пізніше пристосовані для інших господарських або виробничих цілей, можливо, використовувалися для копчення продуктів харчування [31, с. 106].

Наприкінці 1970-х рр. цілком очевидною стала необхідність доведення аналізу архітектурно-будівельних залишків до кінцевої стадії та вивчення – створення науково-обґрунтованих планувальних та об'ємно-планувальних графічних реконструкцій споруд. До цього ж етапу відноситься і зародження актуальної до сьогодення дискусії щодо етнічної приналежності землянок і напівземлянок.

У 1940 р. П.М. Шульц на прикладі виявлених ям-жител елліністичної доби на поселенні Варварівка-I висловлює тезу про їх послідовну трансформацію від доби бронзи до античності, а згодом і до землянкових споруд ранніх

слов'ян [62, с. 75].

У 1949 р. М.Ф. Болтенко, спираючись на знахідки ліпного посуду й ітефалічних людських фігурок, зазначає, що землянки о. Березані належали впливовому та заможному тубільному прошарку. До того ж він наполягає на наявності тубільного населення на Березані безпосередньо у час заселення його греками [3, с. 32].

Б.М. Рабічкін у 1951 р. проводить аналогії кам'яних стін напівземлянок, розкритих на поселенні Широка Балка, зі стінами на пам'ятках середньої та пізньої бронзи, хоча й посилається на наявність подібних полігональних кладок і в Ольвії. У той же час ольвійські полігональні кладки він розглядає, як «данину будівельно-архітектурній традиції доби бронзи» [44, с. 114].

Відкриття у 1940-х рр. окремих напівземлянок в Ольвії дало можливість Л.М. Славіну висловити припущення, що ці споруди, раніше пов'язані з варварським етносом, були збудовані грецькими колоністами як тимчасові житла першого етапу заселення Ольвії [48, с. 99].

На землянки Борисфену, як на безсумнівно варварський тип будинків, окремо не зупиняючись на цьому питанні, вказує М.Ф. Болтенко, стверджуючи, що «в перший час греки та туземці селилися на острові бік-о-бік у виритих у ґрунті туземного типу житлах» [4, с. 43].

Дещо пізніше тезу про варварську приналежність поселень із землянковим будівництвом, і грецьку – пам'яток з кам'яно-сирцевими наземними спорудами висловив Я.В. Доманський [17, с. 31]. Однак, згодом, з накопиченням археологічного матеріалу, дослідник змінив свою точку зору [18, с. 86-87].

Незадовго до цього В.В. Лапін піддав сумніву правомірність висновків про продовження традицій землянкового будівництва з доби бронзи. На основі досліджених у Нижньому Побужжі комплексів він зробив висновок, що виникнення землянок викликано залежністю «трудової бідноти» переселенців від клімату та браком будівельного матеріалу, а також тим, що емігранти прибули на береги Північного Причорномор'я з якогось периферійного, відносно ізольованого та, відповідно, відсталого району античної ойкумени. Піддає він сумніву і варварську приналежність напівземлянок Широкої Балки [35, с. 156].

Розвиваючи свою думку дослідник зазначає, що спільним з подібними спорудами скіфських пам'яток Лісостепу є лише заглиблення у ґрунт і схожість розмірів зі спорудами Пастирського городища. Землянки інших скіфсь-

ких пам'яток мали круглу форму та великі розміри. Вірогідно, це житла великих патріархальних родин, у деяких з яких могли мешкати декілька десятків людей [35, с. 156].

Також В.В. Лапіним була висунута гіпотеза про самостійний еволюційний шлях розвитку північнопонтійських будинків від однокамерних землянкових будівель до багатокамерних [35, с. 156].

Не підтвердили гіпотезу про варварську приналежність землянкових жител і широкомасштабні археологічні дослідження в усьому регіоні Нижнього Побужжя – матеріальна та духовна культура мешканців заглиблених і наземних кам'яно-сирцевих будинків виявилися майже ідентичними [46, с. 32; 40, с. 35-36].

Дослідниця передмістя Ольвії Ю.І. Козуб називає весь комплекс передмістя Ольвії суто грецьким, пояснюючи будівництво еллінами напівземлянок недостатньою поширеністю покладів каміння, проблемами з його обробкою та транспортуванням, а також важкими для колоністів кліматичними умови [24, с. 8].

На третьому етапі значно поповнюється джерельна база землянок і напівземлянок Нижнього Побужжя, вводиться до наукового обігу велика кількість комплексів, формуються нові підходи до вивчення землянкового будівництва. Важливою віхою став вихід якісно нових праць стосовно критеріїв класифікації, уточнення інтерпретації землянкових споруд. Здійснюються дослідження з реконструкції окремих комплексів. Окрім того значна увага дослідників приділяється просторовій організації споруд у межах населених пунктів і виділенню окремих житлово-господарських комплексів.

Триває дослідження землянкових структур на о. Березані (В.В. Назаров, С.М. Мазараті, Я.В. Доманський, В.В. Крутілов, Д.Є. Чистов та ін.), в Ольвії (С.Д. Крижицький, В.В. Крапівіна, А.В. Буйських та ін.), на поселеннях хори: Стара Богданівка-II, Куцуруб-I (К.К. Марченко, Я.В. Доманський), Мала Чорноморка-I (С.Б. Буйських), Чертовате-VII (В.В. Рубан, В.М. Отрешко, С.Б. Буйських), Козирка-IX (В.М. Отрешко, С.Б. Буйських), Вікторівка-I (Д.В. Бондаренко) тощо.

Великий пласт робіт присвячується публікації землянкових комплексів та їх груп з розкопок Березані [43; 39; 58; 26; 57; 58], Ольвії [7] та її передмістя [55], а також сільськогосподарських поселень Нижнього Побужжя [10; 31; 41; 45; 5].

Новим кроком у вивченні заглибленого будівництва стали роботи С.Д. Крижицького.

Ним вивчена історіографія архітектурно-будівельних комплексів, досліджена архітектура грецьких колоній Північного Причорномор'я протягом усієї античної доби. На підставі вивчення споруд розроблено основні принципи класифікації, описані будівельні прийоми, конструктивні особливості, елементи інтер'єру. Окрему увагу дослідник приділив впливу античного середземноморського та варварського будівництва на еллінську архітектуру у Північному Причорномор'ї. Цими методичними розробками керуються і зараз. Окрім того, вчений проаналізував планувальні особливості поселень із землянковою забудовою [27; 29].

Аналіз накопичених даних дозволив прийти до висновку про те, що відкриті землянки та напівземлянки дійсно були в Ольвії і в усьому Нижньому Побужжі, найдавнішим, закономірним для цього регіону типом житла грецьких переселенців. Отримані результати, з урахуванням даних розкопок інших центрів, дозволили поширити цей висновок на весь північнопонтійський регіон. «Землянки були модифікацією звичайного будинку колоніста – наземної, як правило, однокамерної споруди» – стверджував дослідник [28, с. 59].

С.Д. Крижицький спростував гіпотезу В.В. Лапіна про самостійний еволюційний шлях розвитку античних будинків регіону від однокамерних землянкових будівель до багатокамерних [27, с. 148].

Виникнення заглиблених жител у Північному Причорномор'ї дослідник пов'язує з недостатнім розвитком будівельної техніки, відсутністю фахівців-архітекторів і низьким соціально-економічним рівнем першопоселенців [27, с. 150-151].

У цей же час здійснюються спроби визначення функціонального призначення окремих комплексів.

Так Я.В. Доманський і К.К. Марченко запропонували низку ознак, характерних для житлових напівземлянок: вогнища, материкові «столики», глинобитні загородки, викладки з каменю тощо, побутового або ритуального призначення, ямки з золою та речовими знахідками *in situ*, відносно великі розміри будівель, залишки внутрішнього планування, присутність побутової кераміки *in situ* або слідів її знаходження. У тому ж плані додатковими роз'яснювальними моментами можуть бути місце знаходження того чи іншого комплексу на поселенні, звичайність або своєрідність його архітектурно-планувального рішення і, нарешті, ступень капітальності та ретельності

самої будівлі, що знаходить відображення в її загальному обліку. Напівземлянки, які не відповідають зазначеним критеріям, за думкою дослідників, варто відносити до господарських. Хоча й самі вони зазначають такий поділ достатньо умовним [38, с. 71-72].

Новітні дослідження Борисфену дозволили виявити систему у взаємному розташуванні землянкових споруд [26; 57].

У колективній монографії, присвяченій публікації матеріалів досліджень ділянки «О» на Березані за період 2005-2009 рр. значна увага приділена уточненню періодизації будівельних залишків і введенню до наукового обігу окремих землянкових комплексів [58, с. 38-47].

Д.Є. Чистов на матеріалах Борисфену вводить до наукового обігу велику групу напівземлянкових жител розкопу «О-Західний», поділяючи їх за планувальними ознаками. Значна увага приділяється і типу «будинку колоніста», який дослідник схильний пов'язувати з тимчасовим житлом представників «другої хвилі» колонізації Березані [57, с. 140-141].

С.Д. Крижицьким також уточнено питання про характер і розміри Ольвії у другій половині VI ст. до н.е., прослідковано зміну типів жител. Він піддавав сумніву існування повного чіткого квартального планування у землянковій забудові міста [27, с. 11-26, 79], хоча пізніше існування кварталів вважав доволі припустимим фактом [28, с. 60]. Роботи останніх десятиліть у південно-східній частині Верхнього міста Ольвії дозволили підтвердити факт існування ранньої регламентації землянкової забудови вздовж вулиці [7].

Окрім того, С.Д. Крижицький здійснив велике історіографічне дослідження архітектурно-будівельних комплексів Ольвії, де детально розглянув історію вивчення міста, топографію пам'ятки й історіографію окремих історичних періодів в історії міста. При цьому землянковому будівництву, як і раніше, було приділено достатньо мало уваги. Автор обмежився лише фактом першої наукової фіксації таких споруд, а також описом основних планувальних і конструктивних особливостей землянкових жител. Окрема увага приділена графічній реконструкції декількох споруд [28, с. 30, 59-63].

У 1980-х рр. значних обсягів набуває дослідження сільськогосподарських пам'яток Нижнього Побужжя.

Характерні особливості відкритих комплексів знайшли відображення у спільній роботі С.М. Мазараті та В.М. Отрешко [43].

В.М. Отрешко значну увагу приділяв узагальненню наявного на той час матеріалу з

вивчення землянок і напівземлянок Нижнього Побужжя [41]. На основі проведених робіт і, спираючись на запропоновані київськими дослідниками принципи [31], археолог проводив розрахунки щільності забудови архаїчних поселень, складу родини та розміру домогосподарств, а також чисельності населення всього регіону [42]. Певну увагу демографічному потенціалу приділив і С.Б. Буйських, підраховавши кількість населення поселення Чертовате-VII за приблизною кількістю мешканців одного житлово-господарського комплексу [8; 11, с. 114].

С.Б. Буйських звернув увагу і на планувальну організацію землянок і виокремлення окремих ойкосів (житлово-господарських комплексів – «кущів») у межах крупних поселень. Спираючись на матеріали Чертоватого-VII, він висунув припущення, що крупні поселення ольвійської хори архаїчного часу були «не хаотичним скупченням хуторків, а включали у себе ізольовані садиби, вписані у загальну парцеляційну містобудівну мережу поселення, яке носило агломераційний характер» [8].

Подальші дослідження дозволили виявити, що кущовий характер планування крупних поселень Нижнього Побужжя виявився типовим для поселень середніх і малих розмірів [9].

Планомірні розкопки хори дозволили С.Д. Крижицькому, С.Б. Буйських, В.М. Отрешко, В.В. Рубану та низці інших дослідників виділити три основних типи поселень для архаїчного періоду: невеликі хутори, поселення середніх розмірів і крупні поселення, хоча й самі автори визнавали цей поділ доволі умовним [45; 9, с. 26; 11, с. 114; 31, с. 49-50].

Основні досягнення у вивченні античних поселень Нижнього Побужжя висвітлені у колективній монографії «Сельская округа Ольвии», що побачила світ у 1989 р. Зокрема тут підняті питання типології населених пунктів із землянковою забудовою, їх просторової структури та виділення житлово-господарських «кущів», підрахунку щільності забудови поселень тощо. В основному, робота об'єднує окремі положення, висвітлені авторами раніше. На основі класифікації землянок, розробленої С.Д. Крижицьким, та окремих прикладів споруд, досліджених на хорі Ольвії, у монографії описуються планувальні особливості, конструктивні деталі, інтер'єр землянок і напівземлянок, здійснюються спроби виокремлення житлових, господарських споруд і будівель іншого призначення [31, с. 23-57].

Вивченню метричних особливостей будів-

ництва жител і планувальної структури пізньоархаїчних поселень Нижнього Побужжя приділила значну увагу А.В. Буйських. Обміри будівельних залишків поселення Чертовате-VII призвели до висновків про використання у розбивці будівель метричної системи кратної самоському фунту [6].

Протягом третього етапу вивчення землянкових споруд на якісно новий рівень виходить дискусія про їх етнічну приналежність.

Низка дослідників (Л.В. Копейкіна, С.Д. Крижицький, К.К. Марченко) стверджують, що сама ідея будівництва заглиблених у землю жител була запозичена грецькими колоністами у місцевих, швидше за все, лісостепових племен, саму ж будівельну діяльність безпосередньо здійснювали самі елліни. У такому випадку, вагому роль відігравали доколонузаційні плавання греків у Північне Причорномор'я, під час яких вони і познайомилися з місцевими архітектурними традиціями лісостепу [25, с. 171; 27, с. 148; 28, с. 59; 16, с. 55].

Еллінська етнічна приналежність землянкових жител була чітко обґрунтована С.Д. Крижицьким, спираючись на матеріальну та духовну культуру їх мешканців, а також відсутність фактів переміщення населення землянок у період переходу до наземного сирцевокам'яного будівництва [29, с. 41]. Дослідник повністю виключає розгляд заглиблених споруд як етноознаку, стверджуючи, що такою можуть бути лише конкретні конструктивні особливості [30, с. 18].

Важливим досягненням стало виділення С.Д. Крижицьким основних характерних ознак античного, варварського та змішаного греко-варварського домобудівництва [27, с. 149-150].

У питаннях етнічної інтерпретації деякі дослідники багато у чому керуються старою тезою Я.В. Доманського про належність поселень із землянковим будівництвом варварам, а наземним – грекам [17].

Ця теза впродовж часу зазнала певних модифікацій. З життєдіяльністю грецьких колоністів з певною часткою присутності варварського елемента, землянки і напівземлянки пов'язує К.К. Марченко [16, с. 34]. «При нормальному розвитку апойкії, стартові труднощі, що викликали будівництво не дуже зручних і недовговічних землянок, не міг бути надто довгим і навряд чи перевищував 20-30 років. А враховуючи прагнення еллінів створити для себе на новому місці схожі або навіть кращі, порівняно з залишеною Батьківщиною, побутові умови, цей період мав тривати й того менше» – стверджує дослідник. Березанські ж

землянки та напівземлянки існували близько століття [16, с. 55].

Однозначно сприймаючи ліпну кераміку та землянкові будови, як свідчення присутності на Березані варварів, і виходячи з несхожості артефактів, зокрема у Борисфені кінця VII – третьої чверті VI ст. до н.е. із «зовнішніми атрибутами грецького міста», автор населяє ранню Березань варварами [16, с. 54, 87]. До того ж він доводить факт присутності значної кількості різноетнічних туземців у складі сільського населення основних районів колонізації Північно-Західного Причорномор'я [16, с. 91].

Продовжує цю думку і С.Л. Соловйов. Він асоціює землянкове будівництво переважно з варварським населенням о. Березань, а до грецького відносить окремі напівземлянки «з кам'яними стінами по периметру котловану, з печами та вогнищами оригінальної конструкції». І лише наземні кам'яно-сирцеві споруди він пов'язує із заснуванням грецької апойкії з забудовою міського типу, яка з'являється лише у третій чверті VI ст. до н.е. [51, с. 42].

Також дослідник звертає увагу на неоднорідність розташування землянкових комплексів і співвідношення їх форм на різних ділянках Борисфену, що, на його думку, пов'язано з різними етнічними групами, які одночасно мешкали на території Березані [63, р. 31-35, 41-43]. Виходячи з цього, автор прийшов до висновку, що у заповненні прямокутних в плані жител переважала скіфська кераміка, а в округлих – гето-фракійська [63, р. 41, 111-112].

Розвінчуючи цю концепцію, С.Д. Крижицький наголошує на тому, що для з'ясування таких закономірностей можна використовувати лише матеріали, знайдені *in situ*, а не у заповненні приміщень. До того ж чіткого зв'язку між формами напівземлянок і тієї чи іншої групи племен на сьогодні не встановлено. Разом з тим, знахідки у заповненні напівземлянок теракот, графіті та чисельної античної кераміки, на думку С.Л. Соловйова, не вважаються вагомим аргументом грецького етносу мешканців цих жител [30, с. 20]. Прикладом, при дослідженні напівземлянок ділянки «Т» на о. Березань, ув заповненні комплексів ліпна кераміка («варварський елемент») займає не більше 4% [26, с. 34].

Хронологічний аналіз комплексів дозволив С.Л. Соловйову визначити, що найбільш ранніми були землянки прямокутної форми, які існували наприкінці VII – на початку VI ст. до н.е., округлі ж житла набули поширення з другої чверті VI ст. до н.е. та існували разом з пер-

шими [52, с. 155]. Дослідником була запропонована серія діаграм, що ілюструють динаміку змінення співвідношень напівземлянок різних форм у Борисфені з кроком у чверть століття на інтервалі з 600 по 500 рр. до н.е. [63, р. 31-35, 40-41], однак про достовірність виявлених тенденцій складно судити, оскільки невідомо – наскільки обґрунтованим був розподіл комплексів по цим умовним хронологічним одиницям [58, с. 15].

Теорія С.Л. Соловйова не знайшла підтримки серед вітчизняних дослідників.

Зокрема, у корені вона була спростована С.Б. Буйських [11]. Якщо погодитися з думкою С.Л. Соловйова, то слід погодитися з тим фактом, що переважна більшість населення Борисфену протягом кінця VII – перших трьох чвертей VI ст. до н.е. складалася не з греків, а з представників варварського населення лісостепової (Середнє Подніпров'я та Середнє Подністров'я) та степової зон [63, р. 30]. У протиріччя тези про переважання ліпної, нібито варварської, кераміки у заповненні котлованів виступає факт наявності там і великої кількості предметів грецького побуту. До того ж С.Б. Буйських звинувачує С.Л. Соловйова у використанні обмеженого кола джерел – «лише тих, що відповідають його концепції» [11, с. 113-115]. Ліпна ж кераміка, яка використовується С.Л. Соловйовим як основний індикатор варварської належності землянок, далеко не всіма визнається в якості стерильного етнопоказника [10, с. 12-13]. Вона могла потрапляти туди внаслідок торгівлі з варварськими племенами та навіть бути придбаною на міських ринках, де, вірогідно, була представлена продукція ремісників-варварів, які все ж таки складали певний прошарок серед грецького населення Нижнього Побужжя. Ліпний посуд міг виготовлятися і самими греками.

Феномен землянкового будівництва, зокрема у Нижньому Побужжі, С.Б. Буйських, слідом за С.Д. Крижицьким, пояснює невисоким рівнем розвитку виробничих, технічних та економічних можливостей колоній на ранньому етапі їх існування, слабким розвитком будівельної бази, а також природно-кліматичними умовами. На його думку, будівництво економічних і, порівняно нескладних у виконанні, землянкових споруд, не вказує на присутність значного прошарку варварського населення у Нижньому Побужжі, а «лише демонструє здатність колоністів до швидкої адаптації в нових природних і культурних умовах» [11, с. 113; 6, с. 30].

Ще одним аргументом на користь грецької

приналежності землянкових жител дослідник називає розкриття певних елементів планування ойкосів у структурах поселень Нижнього Побужжя [9, с. 27]. Розвиваючи грецьку концепцію землянкового будівництва, С.Б. Буйських, зазначає, що традиція будівництва заглиблених жител могла бути занесена у Нижнє Побужжя безпосередньо з метрополії, що підтверджується новітніми археологічними дослідженнями останньої. Як доказ він також наводить факт використання в якості планувального модулю житлово-господарських комплексів метрологічного стандарту кратного самоському фунту (0,35 м). У варварському ж землянковому будівництві єдиний модуль не застосовувався. Є й інші відмінності: варварські житла лісостепу значно перевищують за розмірами свої грецькі аналоги, різняться і деякі конструктивні деталі [11, с. 113-114; 6, с. 30].

Г.І. Смірнова стверджує, що між варварськими заглибленими у ґрунт житлами лісостепу та грецькими землянками все ж існують деякі відмінні особливості [50, с. 90].

Дослідники варварських круглих землянкових жител М.Т. Кашуба та О.Г. Ливицький дійшли до висновку про те, що відомі у варварському середовищі ранньоскіфського часу Північно-Західного Причорномор'я круглі заглиблені житла походять від гальштатського домобудівництва – ця традиція була привнесена в означений регіон носіями культурного комплексу Басарабь [23, с. 532].

Своє доповнення до пояснень феномену землянкового будівництва висунув І.Є. Суриков. Він пояснює феномен землянкового будівництва незвичними для іонійців кліматичними умовами Північного Причорномор'я – лютими зимовими морозами. Саме землянкова споруда з огляду на низьку тепловіддачу була надійним захистом перших колоністів. Перехід до наземного сирцево-кам'яного будівництва автор пояснює поступовим звиканням еллінів до місцевого клімату, на що було необхідно життя декількох поколінь [53, с. 62]. Еллінську приналежність заглиблених споруд підтримали В.М. Отрешко [41, с. 101], В.В. Крутілов [26, с. 34], Д.Є. Чистов [57, с. 139], А.В. Буйських [6, с. 24-32] та ін.

Не можна тут не зупинитися і на теоріях дослідників землянкових комплексів Боспору, де вони також фіксуються у ранніх шарах.

Ю.О. Виноградов вважає, що традицію заглибленого будівництва греки запозичили у варварів Прикубанья [14, с. 158-159].

В.Д. Кузнєцов взагалі спростовує землянко-

вий етап в історії античного домобудівництва Північного Причорномор'я, пояснюючи його методичною помилкою археологів, а наявні комплекси інтерпретуючи як підвали та напівпідвали [34]. Підтримує цю точку зору й О.А. Завойкін [19].

Спростування цієї думки присвятили свою доповідь С.Д. Крижицький і К.К. Марченко [32, с. 35-36]

Висновки В.Д. Кузнецова не вважають достатньо аргументованими і ряд його колег, зокрема, В.М. Зубар [20, с. 129], О.М. Бутягін [12] та ін. Так В.М. Зубар також пояснює феномен землянкового будівництва у Північному Причорномор'ї потребами перших колоністів та епохків у тимчасовому житлі на той період, поки вони не оволодіють достатньою матеріальною базою для спорудження типових для метрополії наземних кам'яно-сирцевих будинків [20, с. 133], а О.М. Бутягін – перейняттям ідеї заглибленого будівництва у варварів степу-лісостепу [13, с. 38-40].

Таким чином у зазначеній дискусії виникло три основні точки зору: 1) землянкового будівництва не існувало зовсім; 2) землянки будували варвари (до останнього часу прихильниками були представники Санкт-Петербурзької школи); 3) землянки будували греками, як тимчасові житла для подолання адаптаційного періоду (прихильники – представники Київської школи й, останнім часом, Санкт-Петербурзькі дослідники). Весь масив накопиченого матеріалу з розкопок архаїчних пам'яток Нижнього Побужжя дозволяє схилитися до третьої думки.

Дослідивши історію вивчення заглиблених споруд Нижнього Побужжя архаїчного часу, можна зробити наступні висновки.

Перший етап дослідження заглиблених структур Нижнього Побужжя архаїчної доби характеризується першими фіксаціями та спробами інтерпретації комплексів Борисфену, відсутністю твердих методичних основ у здійсненні тих чи інших розробок, комплексного підходу до історії античної архітектури регіону. Зусилля дослідників концентрувалися головним чином на спробах аналізу й інтерпретації окремих об'єктів та їх категорій.

Протягом *другого етапу* набуває поширення введення до наукового обігу окремих землянкових комплексів і цілих груп споруд, зароджується дискусія щодо етнічної приналежності заглибленого будівництва.

На *третьому етапі* досліджуються питання формування й еволюції змішаного греко-варварського стильового напрямку архітекту-

ри, періодизації історії античної архітектури, особливості розвитку конструкцій і будівельної техніки, здійснюються спроби пояснення феномену землянкового будівництва на античних пам'ятках регіону, продовжує активно накопичуватися археологічний матеріал з розкопок Борисфену, Ольвії та поселень Нижнього Побужжя. У визначенні етнічної приналежності землянкового будівництва виділяються дві групи дослідників з протилежними точками зору, зосереджені у колі наукових центрів Санкт-Петербургу та Києва. При цьому, аргументованість представників Київської школи виявляється більш ґрунтовною.

Проведене дослідження демонструє достатню джерельну базу й, у той самий час, велику кількість дискусійних питань у вивченні землянкового будівництва Нижнього Побужжя архаїчної доби.

Все сказане обумовлює необхідність проведення узагальнюючого комплексного дослідження землянкового та напівземлянкового будівництва регіону з використання усіх можливостей сучасної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Артамонова О.А. Древнейшее поселение на о. Березань // КСИИМК. Вып. 5. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1940. С. 49-54.
2. Блаватский В.Д. Античная архитектура на территории Северного Причерноморья // Всеобщая история архитектуры. Т. II. Кн. 2. Москва: Изд-во Академии архитектуры СССР, 1948. С. 367-392.
3. Болтенко М.Ф. Розкопки на острові Березані в 1946 р. // АП. Т. II. Матеріали польових досліджень ІА АН УРСР за 1945-1946 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1949. С. 31-38.
4. Болтенко М.Ф. Исторические судьбы о. Березань // ЗОАО. Т. 1. Одесса: Одесское книжное издательство, 1960. С. 38-46.
5. Бондаренко Д.В., Смирнов А.И. Полуземлянка архаического времени на поселении Викторовка-I // Научный вестник Николаевского национального университета имени В.О. Сухомлинского: Збірник наукових праць. Вип. 3.35: Історичні науки. Миколаїв: МНУ, 2013. С. 35-47.
6. Буйских А.В. Деякі особливості планувальної структури пізньоархаїчних поселень Нижнього Побужжя // Археологія. 1990. № 2. С. 24-32.
7. Буйских А.В. Новая землянка VI в. до н.э. в Ольвии: новый взгляд на старые проблемы // БФ. Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2005. С. 183-186.
8. Буйских С.Б. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докладов и сообщений семинара. Парутино: ИА АН СССР, 1985. С. 8-9.
9. Буйских С.Б. Первичный жилищно-хозяйственный модуль раннеантичных поселений Ольвийской хоры // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тез. докл. III конференции молодых ученых ИА АН СССР. Москва: ИА АН СССР, 1986. С. 26-27.
10. Буйских С.Б. К истории изучения земляночного строительства греческих колонистов в Северо-Западном Причерноморье // Древнее Причерноморье. Одесса, 2005. С. 12-18.
11. Буйских С.Б. К проблеме греко-варварских контактов в Нижнем Побужье архаического времени // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. Т. 14. Запоріжжя, 2007.

С. 110-125.

12. Бутягин А.М. Особенности домостроительства архаического Боспора // БФ: греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 1999. С. 22-23.

13. Бутягин А.М. Земляночное строительство на архаическом Боспоре (генезис и развитие) // БФ: Колонизация региона. Формирование Полисов. Образование государства. Мат. междунар. науч. конф. Ч. 1. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2001. С. 36-41.

14. Виноградов Ю.А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ. № 3. Москва, 1995. С. 152-160.

15. Горбунова К.С. Древние греки на острове Березань. Ленинград: Советский художник, 1969. 44 с.

16. Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. Под ред. К.К. Марченко. Санкт-Петербург: Алетей, 2005. 463 с.

17. Доманский Я.В. Из истории населения Нижнего Побужья в VI-IV вв. до н.э. // АСГЭ. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1961. С. 26-44.

18. Доманский Я.В. О характере греческой колонизации и постколониационном периоде в Северном Причерноморье // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Цхалтубо И. 1977. Тбилиси, 1979. С. 81-88.

19. Завойкин А.А. О «больших» и «малых» боспорских городах // Древности Боспора. Т. 13. Москва, 2009. С. 186-193.

20. Зубар В.М. З приводу інтерпретації житлово-господарських комплексів в ранніх шарах античних міст Північного Причорномор'я // Археологія. 1998. № 1. С. 129-136.

21. Карасев А.Н. Архитектура (краткий очерк) // Античные города Северного Причерноморья. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. С. 188-214.

22. Капошина С.И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. № 50. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1956. С. 211-254.

23. Кашуба М.Т., Левицкий О.Г. Круглые жилища ранне-скифского времени в Северо-Западном Причерноморье: население и контакты, истоки и традиции домостроительства // БФ: Население, языки, контакты: Мат. междунар. конф. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 522-533.

24. Козуб Ю.И. Передмістя Ольвії // Археологія. 1979. № 29. С. 3-34.

25. Копейкина Л.В. Особенности развития поселения на острове Березань в архаический период (по результатам раскопок на северо-западном участке) // СА. 1981. № 1. С. 192-208.

26. Крутилов В.В. Полуземлянки архаического времени на территории участка «Т» на о. Березань (по материалам раскопок 2005-2006 гг.) // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. Запорожье: Дикое Поле, 2007. С. 26-35.

27. Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н.э. – IV в. н.э.). Киев: Наукова думка, 1982. 166 с.

28. Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. Киев: Наукова думка, 1985. 192 с.

29. Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1993. 248 с.

30. Крыжицкий С.Д. О двух тенденциях в исследовании проблем греко-варварского взаимодействия в Нижнем Побужье VI-V вв. до н.э. // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. Запорожье: Дикое Поле, 2007. С. 18-25.

31. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. Киев: Наукова думка, 1989. 240 с.

32. Крыжицкий С.Д., Марченко К.К. К вопросу о наиболее ранних строительных комплексах северопричерноморских греков // БФ: Колонизация региона. Формирование Полисов. Образование государства. Мат. междунар. науч. конф. Ч. 1. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа,

2001. С. 33-36.

33. Крижицкий С.Д., Русяева Г.С. Найдавніше житла Ольвії // Археологія. 1978. № 28. С. 3-25.

34. Кузнецов В.Д. Ранние типы греческого жилища в Северном Причерноморье // Боспорский сборник. Вып. 6. Москва, 1995. С. 99-126.

35. Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественной теории колонизации). Киев: Наукова думка, 1966. 239 с.

36. Леви Е.И., Карасев А.Н. Дома античных городов Северного Причерноморья. // Античные города Северного Причерноморья. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. С. 215-247.

37. Лейпунская Н.А. О периодизации застройки Верхнего города Ольвии. // АИУ в 1978-1979 гг. Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепрпетровск, 1980. С. 107-108.

38. Марченко К.К., Доманский Я.В. Античное поселение Старая Богдановка 2 // Археологический сборник. № 22. Ленинград: Искусство, 1981. С. 62-74.

39. Назаров В.В., Кузьмищев А.Г. К проблеме интерпретации одной позднеархаической полуземлянки на о. Березань // БФ. Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2005. С. 178-180;

40. Отрешко В.М. Каллипиды, алазоны и поселения Нижнего Побужья. // СА. 1981. № 1. С. 27-41.

41. Отрешко В.М. Землянки и полуземлянки на античных поселениях Нижнего Побужья // Ольвийские древности. Сборн. науч. труд. Памяти В.М. Отрешко. Киев: ПП «КОРВІН-ПРЕСС», 2009. С. 98-102.

42. Отрешко В.М. Население Нижнего Побужья в архаическое время // Ольвийские древности. Сборн. науч. труд. Памяти В.М. Отрешко. Киев: ПП «КОРВІН-ПРЕСС», 2009. С. 103-122.

43. Отрешко В.М., Мазарати С.Н. Архаические сооружения Березани // Ольвийские древности. Сборн. науч. труд. Памяти В.М. Отрешко. Киев: ПП «КОРВІН-ПРЕСС», 2009. С. 81-92.

44. Рабичкин Б.М. Поселение у Широкой Балки // КСИ-ИМК. Вып. XL. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. С. 114-124.

45. Рубан В.В. Археологический комплекс из поселения Чертоватое-II на Бугском лимане // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1981. С. 63-73.

46. Русяева А.С., Скржинская М.В. Ольвийский полис и каллипиды // ВДИ. № 4. Москва, 1979. С. 25-36.

47. Синицин М.С. Поселения в с. Варварівка за розкопками 1938 р. // Праці Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Рік ХСV. Т. 149. Серія історичних наук. Вип. 7. Археологічний збірник. Ч. 1. Одеса, 1959. С. 113-133.

48. Славин Л.М. Розкопки Ольвії в 1949-1951 рр. // АП. Т. V. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. С. 95-110.

49. Славин Л.М. Ольвия как город в VI-I вв. до н.э. // СА. 1958. № 28. С. 276-297.

50. Смирнова Г.И. Грунтовые постройки округлой формы в Лесостепном междуречье Южного Буга и Днестра в ранне-скифское время // Давня і середньовічна історія України. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 80-93.

51. Соловьев С.Л. Формирование городской и полисной структуры Березанского поселения // Петербургский археологический вестник. Вып. 3. Санкт-Петербург, 1993. С. 39-43.

52. Соловьев С.Л. Периодизация жилого строительства античной Березани // Археологические вести. Вып. 4. Санкт-Петербург, 1995. С. 153-163.

53. Суриков И.Е. Раннебоспорские землянки: свидетельство контактов с местным населением или модификация эллинских традиций? // БФ: Население, языки, контакты: Мат. междунар. науч. конф. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 59-63.

54. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1907 г. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1910. С. 1-66.

55. Форманье Й., Буйских А.В., Кузьмищев А.Г. Новые данные об Ольвийском предместье // Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького). Київ:

Стародавній світ, 2017. С. 33-44.

56. Чистов Д.Е. Архаические дома Березанского поселения: некоторые особенности жилого домостроительства // Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 4 (16). С. 77-86. Спецвипуск: Forum Olbicum I. Пам'яті В.В. Крапівіної.

57. Чистов Д.Е. Землянки архаической Березани // Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького). Київ: Стародавній світ, 2017. С. 127-143.

58. Чистов Д.Е., Зуев В.Ю., Ильина Ю.И., Каспаров А.К., Новоселова Н.Ю. Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. Т. 2. Санкт-Петербург, 2012. 298 с.

59. Штерн Э.Р. Раскопки на острове Березани // Отчёт императорской Археологической комиссии за 1904. Санкт-

Петербург: Типография Главного управления уделов, 1907. С. 41-49.

60. Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани // ОАК за 1906 год. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1909. С. 50-58.

61. Штерн Э.Р. Раскопки на острове Березани // ОАК за 1908 год. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1912. С. 84-93.

62. Шульц П.Н. Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева // КСИИМК. Вып. V. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1940. С. 71-75.

63. Solovyov S. Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea // Colloquia Pontica. 4. Leiden, 1999. 148 p.

Перелік скорочень

АИУ – Археологические исследования на Украине

АО – Археологические открытия

АП – Археологічні пам'ятки УРСР

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

БФ – Боспорский феномен

ВДИ – Вестник древней истории

ЗОАО – Записки Одесского археологического общества

КСИИМК – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

ОАК – Отчёт императорской Археологической комиссии

СА – Советская археология

Bondarenko Denys

Dugout Construction of Greek Colonization Period in the Lower Bug Region: Historiography of the Problem

The construction of deepen dwelling, utility, industrial and religious structures of the period of Greek colonization in the Northern Black Sea region has become a phenomenon of ancient architectural tradition. The largest number of such complexes has currently been investigated so far on the territory of the Lower Buh region once inhabited by Hellenes.

The history of the scientific study of the deepen structures of the ancient buildings of the Lower Buh region of the archaic period can be traced back to more than a century. All this period could be divided into three stages: the initial stage of a professional approach to the study of deepen structures and the archaeological fixation of the first complexes, which lasted from the beginning of the 20th century until the 1940's; the stage of the in-depth study of dugouts and semi-dugouts, due to their massive discovery at archaeological sites of the Lower Buh region, which lasted until the 1980's; the stage of in-depth generalizing works within certain regions and sites, sharp debates on various aspects of dugouts construction, first of all, its ethnic interpretation, the explanation of the phenomenon of dugout construction, further enlargement of the source base, lasting till the present moment.

The first attempts of archaeological fixation and scientific interpretation of deepen structures were made at the beginning of the 20th century and were based on the materials of the Berezan settlement. Somewhat later, such structures were found in Olbia, but due to the limited source base, their interpretation appeared to be erroneous.

After the massive discovery of dugouts and semi-dugouts on Berezan, in Olbia and settlements of the countryside, a number of researches devoted to the general characterization, reconstruction and interpretation of separate structures and their groups appeared. Due to non-typical characteristics of those structures for the ancient constructing, there was a discussion on their ethnicity. The researchers polarised into two camps: some contended that the Hellenic colonists lived in the dugout dwelling at the initial stage of the region occupation, while others attributed the constructing of those structures to local barbaric population.

Since the 1980s, new approaches to the classification and interpretation of deepen structures have begun to be developed, and a fundamental methodological basis for studying dugout construction has appeared. In addition, the discussion on ethnic interpretation has risen on a qualitatively new level; considerable efforts of researchers have been made in the attempt to explain the phenomenon of deepen construction, both in the Lower Buh region and in the Northern Black Sea region in general.

Today, a sufficiently large source base and a great number of discussion issues raise the need for a thorough comprehensive study of the dugout construction of the Lower Buh region with all the abilities of modern science.

Keywords: dugout, archaic, Lower Buh region, Borysthemes, Olbia

Надійшла до редакції / Received: 12.07.2018

Схвалено до друку / Accepted: 24.09.2018